

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Ι

ΕΙΣΑΓΩΓΗ:

ΚΡΙΣΗ ΣΤΟΝ ΝΕΙΛΟ ΚΑΙ ΚΡΙΣΗ ΣΤΟΝ ΡΗΝΟ

- Αυταπάτες και διδάγματα
- Σε τι χρησιμεύει η ιστορία των οικονομικών θεωριών
- Οι δύο ιστορικές ενότητες της οικονομίας
- Οι τέσσερις μορφές οικονομικής σκέψης

### *Αυταπάτες και διδάγματα*

Το καλοκαίρι του 2011, δεκαεπτά καθηγητές οικονομικών –όλοι οι επιζώντες κάτοχοι του βραβείου Νόμπελ– συγκεντρώθηκαν στα σύνορα Γερμανίας και Ελβετίας<sup>5</sup> για να συζητήσουν την παγκόσμια οικονομική κρίση, τις επιπτώσεις της και τις πολιτικές για την αντιμετώπισή της. Στη συνάντηση είχε προσκληθεί και ο γερμανός υπουργός Οικονομικών Σόιμπλε (Wolfgang Schäuble), ο οποίος έκανε την εξής πρόβλεψη για τη διάρκεια της κρίσης: «Μπορεί να έχουμε μπροστά μας επτά χρόνια ύφεσης στην παγκόσμια οικονομία», τα οποία μάλιστα έσπευσε να τα θεωρήσει μια αναπόφευκτη «ανταλλαγή μεταξύ βραχυχρόνιου κόστους και μακροχρόνιου οφέλους».

Στη σύντομη αυτή φράση κρύβεται ένα μυστήριο και δύο μεγάλες αγωνίες που στο παρελθόν έχουν πολύ απασχολήσει τις οικονομικές θεωρίες και ακόμα και σήμερα εξακολουθούν να τις δοκιμάζουν. Η πρώτη αγωνία είναι εάν τον επαχθή κύκλο της ύφεσης θα τον διαδεχθεί όντως ένας κύκλος ανάπτυξης ή μήπως κάποιες οικονομίες δεν αντέξουν και οδηγηθούν σε πλήρη κατάρρευση. Η δεύτερη αγωνία έγκειται στο εάν η ανάπτυξη –όταν και εφόσον επανέλθει– θα είναι επαρκής ώστε να υπερκεράσει τη ζημιά που επέφερε η ύφεση και τι πολιτικές

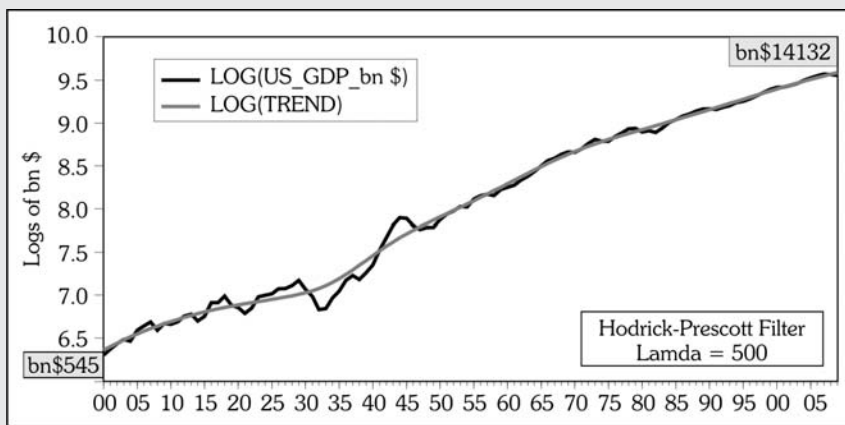
---

5. Η συνάντηση έγινε στο Λίνταου της Λίμνης Κονστάνς, την οποία διασχίζει ο Ρήνος. Πηγή: Reuters, 28 Αυγούστου 2011.

**Πλαίσιο 1 Ανθήσεις και υφέσεις στις ΗΠΑ, 1900-2009**

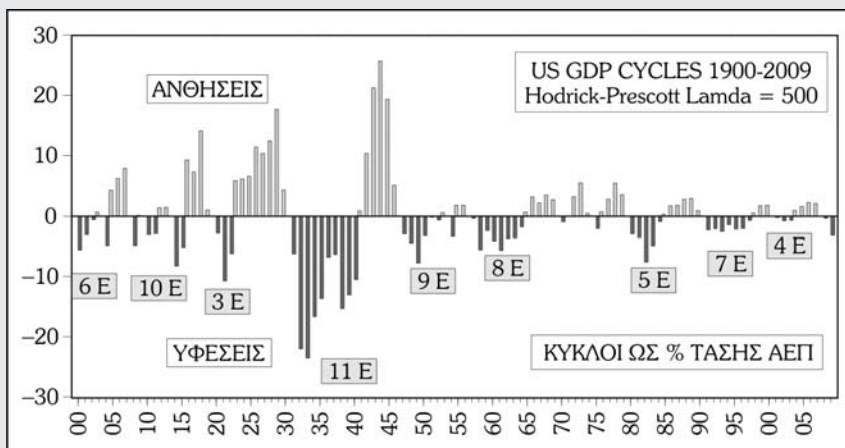
ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 1

Το ΑΕΠ των ΗΠΑ 1900-2009 και η Τάση. Δις δολάρια έτους 2000, σε λογαρίθμους. Η Τάση προκύπτει με ανάλυση Hodrick-Prescott και συντελεστή εξομάλυνσης  $\lambda = 500$ .



ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 2

Ανθήσεις (άνω) και υφέσεις (κάτω του μηδενός) στις ΗΠΑ 1900-2009, ως ποσοστό της Τάσης. Σε πλαίσια αναγράφεται η διάρκεια κάθε ύφεσης σε έτη (E)



πρέπει να εφαρμοστούν για να μεγιστοποιήσουν την έκταση και τη διάρκεια αυτού του αναπτυξιακού οφέλους.

Το μυστήριο σχετίζεται με τη διάρκεια της ύφεσης, την οποία ο Σόιμπλε προέβλεψε επταετή, φέρνοντας στο νου πολλές δοξασίες και προκαταλήψεις για τον περίφημο αυτό αριθμό που επί χιλιετίες απασχολεί φιλοσόφους, μάγους και μαθηματικούς.<sup>6</sup>

Πού να βρήκε άραγε ο Σόιμπλε τον αριθμό 7; Προτείνω στον αναγνώστη δύο υποθετικές εκδοχές, μια απλοϊκή και μια πιο περίπλοκη. Ας πάρουμε πρώτα την απλοϊκή: Αν ο Σόιμπλε ως εξέχον μέλος της γερμανικής Χριστιανοδημοκρατίας διαβάζει τακτικά τη Βίβλο, είναι πιθανό να έχει επηρεαστεί από την αφήγηση του ονείρου που είδε ο Φαραώ με τις 7 ισχνές και τις 7 παχιές αγελάδες. Όπως το ερμήνευσε ο Ιωσήφ, επρόκειτο για 7 χρόνια ξηρασίας και λιμού, που θα τα διαδέχονταν 7 χρόνια γονιμότητας και αφθονίας. Είναι η πιο παλιά αφήγηση για τις οικονομικές διακυμάνσεις και, όπως θα δούμε αργότερα, κρύβει ακόμα μεγαλύτερο ενδιαφέρον για τον τρόπο με τον οποίο την αντιμετώπισαν. Αν όντως ήταν επηρεασμένος από τη βιβλική αφήγηση, ο Σόιμπλε πιθανώς επικοινωνιακά να πόνταρε και στο γεγονός ότι όλοι σχεδόν στον κόσμο έχουν ακούσει την ίδια ιστορία και έτσι θα αποδεχτούν καλύτερα την πρόβλεψή του.

Μπορεί όμως να μη σκέφτηκε τόσο απλοϊκά και –αντιθέτως– να θέλησε να αναλύσει το φαινόμενο των οικονομικών κρίσεων πιο επιστημονικά. Τι θα έκανε σε μια τέτοια περίπτωση; Μάλλον θα διάλεγε και θα μελετούσε με προσοχή μια μεγάλη οικονομία του πλανήτη, θα εντόπιζε τις περιόδους των κρίσεων και θα προσπαθούσε να βγάλει ορισμένα συμπεράσματα για τη διάρκειά τους. Όσο πιο μακρά μάλιστα ήταν η περίοδος εξέτασης, τόσο πιο αντιπροσωπευτικά θα ήταν τα συμπεράσματα.

Ας πάρουμε λοιπόν ως ένα τέτοιο παράδειγμα την οικονομία των ΗΠΑ και ας μελετήσουμε την εξέλιξη του ΑΕΠ για μια πολύ μακρά περίοδο 110 ετών από το 1900 έως το 2009. Παρατηρώντας το Διάγραμμα 1, βλέπουμε ότι το ΑΕΠ γενικά ανέρχεται, άλλες φορές όμως η άνοδος του είναι αργή και άλλες πολύ ισχυρή. Υπάρχουν επίσης και μερικές περιόδους που υποχωρεί, άλλες έντονα και άλλες όπου απλώς εξασθενεί. Είναι δύσκολο να αναλύσουμε αυτές τις περιπτώσεις με απλή επισκόπηση, γι' αυτό ας καταφύγουμε σε μια τεχνική ανάλυσης που διατίθε-

---

6. Η δεισιδαιμονία του «επτά» επικαλείται τα 7 θαύματα της αρχαιότητας, τους 7 σοφούς, τις 7 πληγές του Φαραώ, τις 7 ημέρες της εβδομάδας, τα 7 θανάσιμα αμαρτήματα και άλλα φαινόμενα και δοξασίες. Η πρόσφατη παγκόσμια κρίση ξέσπασε όταν στις 23 Σεπτεμβρίου 2008 ο Δείκτης στο Χρηματιστήριο της Νέας Υόρκης έπεσε  $-7,777\%$ . Σύμφωνα με το πρακτορείο Bloomberg (28/11/2011) οι ΗΠΑ διέθεσαν 7,77 τρισεκατομύρια δολάρια για να στηρίξουν τις τράπεζες λόγω της κρίσης.

Υπάρχουν και άλλες δοξασίες για τους αριθμούς, όπως η λεγόμενη «δεκατριοφοβία» (για τη γρουσουζιά του 13) και ο θαυμασμός του 12, που θεωρείται ότι ενσαρκώνει την τελειότητα (12 μήνες, 12 αρχαίοι θεοί, 12 Απόστολοι κ.λπ.).

ται πλέον σε όλα τα οικονομομετρικά πακέτα και μας επιτρέπει να διασπούμε την εξέλιξη μιας χρονολογικής σειράς σε μια «ομαλή τάση» και σε μια «κυκλική διακύμανση» γύρω από την τάση. Όταν το ΑΕΠ είναι πάνω από την τάση έχουμε «άνθηση», όταν υπολείπεται έχουμε «ύφεση». Το Διάγραμμα 2 δείχνει όλες τις περιόδους ύφεσης και όλες τις περιόδους άνθησης της αμερικανικής οικονομίας στη διάρκεια των 110 ετών και με απλή παρατήρηση φαίνεται ότι δεν διαρκούν όλες οι υφέσεις το ίδιο διάστημα. Όμως, αν υπολογιστεί<sup>7</sup> ο μέσος όρος διάρκειας της ύφεσης, θα βρεθεί ότι είναι 7 έτη, δηλαδή το ίδιο διάστημα ύφεσης που είχε πλήξει και την αρχαία Αίγυπτο!

Υπάρχει άραγε κάποια μυστηριώδης δύναμη που καθοδηγεί τις υφέσεις εδώ και τρεις χιλιάδες χρόνια και αυτές διαρκούν το ίδιο διάστημα; Μερικοί θα σπεύσουν να το πιστέψουν, διαιωνίζοντας έτσι την προκατάληψη της *αριθμολογίας*. Μπορούν μάλιστα να βρουν και άλλες περιπτώσεις οικονομικών φαινομένων παρόμοιας διάρκειας και να το εκλάβουν ως γενικευμένη επιβεβαίωση. Ίσως έτσι προκαλέσουν το ενδιαφέρον σε μια ανάλαφρη συζήτηση, στην πραγματικότητα όμως θα έχουν διαπράξει όλα τα δυνατά σφάλματα που μπορεί να γίνουν με την κακή χρήση μιας «θεωρίας». Η σύμπτωση της διάρκειας δεν πρέπει να μας παρασύρει να αγνοήσουμε θεμελιώδεις διαφορές και κριτήρια, όπως τα εξής:

- α) Καμία σχέση δεν έχουν τα δύο φαινόμενα ως προς τις αιτίες που τα προκάλεσαν. Στην αρχαία Αίγυπτο ήταν η μεταβολή της στάθμης του Νείλου από τη μείωση των πηγών στη λίμνη Βικτόρια. Οι αιτίες των κρίσεων του 20ού αιώνα ήταν κυρίως η τεχνολογία, οι πόλεμοι, τα χρηματιστήρια και ένα επίμονο φαινόμενο που στα οικονομικά περιγράφεται με τη δυσνόητη φράση «φθίνουσες αποδόσεις παραγωγικών συντελεστών».
- β) Η σύμπτωση ότι η διάρκεια του ονείρου του Φαραώ «επαληθεύεται» στην Αμερική του 20ού αιώνα καθόλου δεν θεμελιώνει κάποια ιδιότητα προβλεπτικότητας. Εάν μάλιστα υπήρχε τρόπος να δούμε και πόσες φορές η προσδοκία παρόμοιων συμπτώσεων απέτυχε να προβλέψει σωστά τα πραγματικά γεγονότα, ίσως κλονιστούν και οι πιο φανατικοί προληπτικοί της αριθμολογίας.
- γ) Αν και τα δύο φαινόμενα είναι άκρως διαφορετικά και η προβλεπτική τους ταύτιση είναι επιστημονικά ανόητη, δεν σημαίνει ότι η ανάλυση των συνεπειών της ύφεσης σε κάθε εποχή δεν είναι χρήσιμη για σήμερα. Ίσως ο Ρήνος δεν κινδυνεύει όπως ο Νείλος, η πολιτική όμως που εφαρμόσε ο Φαραώ για να αντιμετωπίσει το λιμό μπορεί να έχει κάτι να μας διδάξει ακόμα και σήμερα, είτε θετικό είτε αρνητικό.
- δ) Η διάρκεια της ύφεσης δεν είναι ίδια σε όλες τις περιπτώσεις, αλλά εξαρ-

7. Το ΑΕΠ είναι σε σταθερές τιμές δισεκατομμυρίων δολαρίων του έτους 2008. Η μέθοδος ανάλυσης είναι το φίλτρο Hodrick-Prescott με συντελεστή εξομάλυνσης  $\lambda = 500$ . Οι διακυμάνσεις υπολογίζονται ως % ποσοστό της τάσης του ΑΕΠ. Πηγή στοιχείων: IMF WEO Data.

τάται από τους παράγοντες που την προκάλεσαν και από τις πολιτικές που εφαρμόζονται για να την αντιμετωπίσουν. Όπως θα δούμε αργότερα, ο λιμός στην Αίγυπτο ίσως κρατούσε λιγότερο αν ο Φαραώ δεν έκανε εξαγωγές σιτηρών για να γεμίσει το θησαυροφυλάκιό του και η μεγάλη ύφεση στις ΗΠΑ ίσως τελείωνε πιο νωρίς αν οι υπεύθυνοι της οικονομικής πολιτικής δεν ήταν προσκολλημένοι στις άκαμπτες συνταγές των υψηλών επιτοκίων. Άλλωστε, και στη συνάντηση με τον Σόιμπλε, αρκετοί νομπελίστες<sup>8</sup> –όπως ο Στίγκλιτς και ο Μάσκιν– επισήμαναν ότι η δημοσιονομική λιτότητα παρατείνει την ύφεση και χρειάζονται άλλες πολιτικές για την υπέρβασή της, ενώ ο Μαντέλ προέβλεψε ότι αυτές οι διορθωτικές πολιτικές θα μπορούσαν να έχουν ολοκληρωθεί σε δύο χρόνια.

Από τις αναπάντεχες χρονικές συμπτώσεις ανάμεσα στο λιμό στην αρχαία Αίγυπτο, τις αμερικανικές υφέσεις του 20ού αιώνα και την πρώτη μεγάλη παγκόσμια ύφεση του 21ου αιώνα, μπορούμε να κάνουμε μερικές καίριες επισημάνσεις σχετικά με τις οικονομικές θεωρίες, την ιστορική τους προέλευση και το πώς χρησιμοποιούνται ή διαστρέφονται:

- Τυχόν εξωτερικές ομοιότητες ανάμεσα σε οικονομικά φαινόμενα δεν συνεπάγονται ότι αυτά μπορούν να ερμηνευτούν από τις ίδιες θεωρίες. Αυτό μπορεί να συμβαίνει σε ορισμένα φυσικά φαινόμενα που διέπονται από τους ίδιους φυσικούς νόμους (π.χ. τη βαρύτητα), στην οικονομία όμως οι εξελίξεις καθορίζονται από κοινωνικούς παράγοντες που συνήθως διαφέρουν από εποχή σε εποχή.<sup>9</sup>
- Η διαπίστωση και η επιφανειακή ανάλυση ενός οικονομικού φαινομένου δεν συνιστά «θεωρία», παρά μόνο εάν μπορεί να ερμηνεύσει την προέλευσή του και να αναλύσει παρόμοιες καταστάσεις που εκδηλώνονται σε άλλες συνθήκες.
- Οι προβλέψεις ενός φαινομένου δεν πρέπει να αξιολογούνται μόνο όταν φαίνονται να είναι επιτυχείς, αλλά πρέπει να συγκρίνονται και με τις αποτυχίες που τυχόν έχουν στην πρόβλεψη άλλων ομοειδών φαινομένων.
- Η υιοθέτηση μιας θεωρίας για να ερμηνεύσει ένα οικονομικό συμβάν πρέπει να γίνεται πολύ προσεκτικά γιατί, εάν αργότερα διαπιστωθεί ότι είναι εσφαλμένη, το φαινόμενο δεν μπορεί να επαναληφθεί και να διορθωθεί

---

8. Joseph Stiglitz (βραβείο Νόμπελ 2001), Eric Maskin (βραβείο Νόμπελ 2007), Robert Mundell (βραβείο Νόμπελ 1999).

9. Σε μια ακραία απόρριψη της προβλεπτικότητας των θεωριών, ο Βιτγκενστάιν, ένας διεισδυτικός αλλά και δυσνόητος φιλόσοφος του 20ού αιώνα, είχε προειδοποιήσει ότι «...τα γεγονότα του μέλλοντος δεν μπορούμε να τα συμπεράνουμε από τα γεγονότα του παρελθόντος. Η πίστη στην αιτιακή πλοκή είναι δεισιδαιμονία». Wittgenstein (1978), *Tractatus Logico Philosophicus*, σελ. 34.

αναδρομικά. Οι κοινωνικές διεργασίες καταγράφονται άπαξ ιστορικά και δεν είναι εργαστηριακά πειράματα που μπορεί κανείς να επαναλαμβάνει κατά το δοκούν μέχρι να τα πετύχει.

- Όταν μια θεωρία εμφανίζεται ως ερμηνεία ενός οικονομικού φαινομένου, ενσωματώνει συχνά και τον τρόπο αντιμετώπισης των συνεπειών του, πράγμα που κάνει εξαιρετικά δύσκολη τη διάκριση μεταξύ της φύσης των πραγματικών γεγονότων και του είδους της εφαρμοζόμενης οικονομικής πολιτικής.

Με αυτές τις προειδοποιήσεις θα επιχειρήσουμε μια διαχρονική εξέταση των οικονομικών θεωριών για να δούμε πώς γεννήθηκαν από τα μεγάλα γεγονότα των κρίσεων και τις περιόδους ακμής, καταστροφών και προόδου. Ταυτόχρονα η εξέταση πρέπει να λάβει υπόψη της το πώς οι ίδιες θεωρίες επηρέασαν την εξέλιξη αυτών των φαινομένων.

### *Σε τι χρησιμεύει η ιστορία των οικονομικών θεωριών*

Πολλοί αναρωτιούνται γιατί κάποιος που ενδιαφέρεται για τα σύγχρονα οικονομικά ζητήματα πρέπει να ασχοληθεί και με την ιστορία των οικονομικών θεωριών. Άραγε δεν αρκεί να μάθει τις σημερινές οικονομικές θεωρίες και να επιλέξει αυτή που με κάποια κριτήρια θεωρεί πιο σωστή ή, εν πάση περιπτώσει, του ταιριάζει περισσότερο; Τι θα ωφελήσει αν μάθουμε τις οικονομικές αντιλήψεις που επικρατούσαν σε άλλες κοινωνίες, ιδιαίτερα μάλιστα στην αρχαιότητα, στο Βυζάντιο ή, ακόμα πιο μακριά, στην αρχαία Αίγυπτο, στην Ασία ή στους εξαφανισμένους πολιτισμούς των Μάγια;

Η ιστορία των οικονομικών θεωριών είναι χρήσιμη όχι μόνο για να αποκτήσουμε ιστορικές γνώσεις και να κατανοήσουμε καλύτερα πώς επηρεάστηκαν και εξελίχθηκαν οι παλιότερες κοινωνίες, αλλά μας βοηθά να απαντήσουμε και σε μερικά σύγχρονα ζητήματα για τους εξής λόγους:

Πολλά πράγματα, τα οποία με μια αίσθηση «ιστορικού εγωισμού» νομίζουμε ότι συμβαίνουν μόνο σήμερα και σ' εμάς έτυχε το πλεονέκτημα να τα ζήσουμε και να τα κατανοήσουμε, έχουν επαναληφθεί πολλές φορές στην Ιστορία. Όπως και τώρα, έτσι και στο παρελθόν κάθε περίοδος αξιοποίησε τις δυνατότητες που είχε και προσπάθησε να κατανοήσει τα οικονομικά φαινόμενα που την απασχολούσαν. Είναι ενδιαφέρον να γνωρίσουμε πώς τα ερμήνευσε, πώς τα αντιμετώπισε και, ακόμα πιο χρήσιμο, να συγκρίνουμε τις συμπεριφορές και τα κυρίαρχα παραδείγματα του σήμερα με αυτά που επικράτησαν σε άλλες κοινωνίες και άλλες εποχές.

Για παράδειγμα, με ποια πολιτική η αρχαία Αθήνα απέφυγε τους λιμούς, ενώ η Αίγυπτος επλήγη πολλές φορές από έλλειψη τροφίμων; Γιατί ούτε η μία ούτε η άλλη δεν είχε αναπτύξει τεχνολογία, ενώ υπήρχαν οι τεχνικές γνώσεις για πολλά προβλήματα; Γιατί στη Ρώμη οι θεωρητικές αναζητήσεις στα οικονομικά έμειναν στάσιμες επί δύο σχεδόν αιώνες; Γιατί η Βιομηχανική Επανάσταση έγινε στην



Αγγλία και όχι στην πιο πλούσια και ισχυρή Γαλλία, ή πολύ περισσότερο στην Κίνα, που την εποχή εκείνη είχε κάνει άφθονες τεχνικές ανακαλύψεις;

Επίσης, είναι πολύ διδακτικό να γνωρίζουμε πώς οι άλλοι λαοί σε άλλες εποχές ερμήνευσαν τα οικονομικά φαινόμενα, πώς επωφελήθηκαν από τις θετικές πλευρές τους και πώς απέφυγαν τις αρνητικές επιδράσεις τους ή γιατί δεν κατάφεραν να τις αποφύγουν. Για παράδειγμα, γιατί κατέρρευσαν οι χρηματιστηριακές αγορές στην Αγγλία και στη Γαλλία του 18ου αιώνα; Γιατί οι οικονομίες κεντρικού σχεδιασμού δεν μπόρεσαν να βρουν την ισορροπία προσφοράς και ζήτησης και κατέρρευσαν το 1989; Γιατί άργησαν τόσο πολύ οι κυβερνήσεις να κατανοήσουν την κρίση του 1929 και να αντιδράσουν σωστά;

Υπάρχουν οικονομικές και κοινωνικές αιτίες που οδήγησαν σε αυτά τα αποτελέσματα και είναι χρήσιμο να γνωρίζουμε ποιες θεωρίες τα κατάφεραν και ποιες δεν μπόρεσαν να δουν έγκαιρα τις αιτίες των γεγονότων και να αντιμετωπίσουν τα ζητήματα που προέκυπταν. Ένα ιδιαίτερα κρίσιμο ερώτημα είναι εάν, χρησιμοποιώντας την οικονομική θεωρία, μπόρεσε η τάδε κοινωνία τη δείνα εποχή να προβλέψει κάτι αρνητικό που ερχόταν και να το αποφύγει. Και μετά να διατυπώσουμε το ακόμα πιο ενδιαφέρον ερώτημα εάν μπορούμε εμείς σήμερα να γίνουμε πιο σώφρονες και να καταφέρουμε να αντιμετωπίσουμε τα αρνητικά φαινόμενα των οικονομικών κρίσεων.

Μερικοί θα ισχυριστούν ότι ακόμα και εάν αυτό πετύχει, ίσως κάποιοι άλλοι ξανακάνουν στο μέλλον λάθη, όση γνώση του παρελθόντος και να έχουν. Παρ' όλα αυτά, όμως, ίσως κάνουν λιγότερα.

### *Οι δύο ιστορικές ενότητες της οικονομίας*

Πολύ συνοπτικά μπορεί κανείς να περιγράψει τα κυριότερα στάδια συγκρότησης της σύγχρονης οικονομικής θεωρίας ξεκινώντας από το 1776, όταν ο Άνταμ Σμιθ γράφει το βιβλίο *Ο πλούτος των εθνών* και μετά ακολούθησαν οι κλασικοί Ρικάρντο, Μάλθους, Μαρξ και Μιλλ. Δημιουργείται η Οριακή Σχολή (Μαρτζίναλιστική Επανάσταση) προς το τέλος του 19ου αιώνα, περίπου ταυτόχρονα με την «Ιστορική Σχολή» και τη «Θεσμική Σχολή». Στη δεκαετία του 1930, γίνεται η Κεϋνσιανή Επανάσταση, ενώ μεταπολεμικά αναπτύσσεται έντονα η σχολή του Μονεταρισμού. Σήμερα κυριαρχεί η λεγόμενη «νεοκλασική σύνθεση», όπου συνδυάζονται κεϋνσιανές και νεοκλασικές προσεγγίσεις.

Αυτή όμως η περιληπτική διαδρομή αφήνει έξω όλη την προηγούμενη ιστορική προεργασία σε οικονομικές θεωρίες και προσεγγίσεις. Αγνοεί τη συνδρομή και τα ευρήματα άλλων πολιτισμών σε άλλες χώρες. Απλοποιεί τη θεωρητική εξέλιξη σε μια εύκολη διαδοχή σταδίων, όπου η κάθε θεωρία αντικαθιστούσε την άλλη παραβλέποντας διαμάχες, διαψεύσεις και διασταυρώσεις. Για τους λόγους αυτούς, το βιβλίο θα ξεκινήσει από τις απλές οικονομικές δοξασίες της αρχαιότητας και σταδιακά θα επιχειρήσει να περιγράψει τη γέννηση των κλασικών οικονομικών και την εξέλιξή τους.

Ο χωρισμός της ιστορικής διαδρομής της οικονομίας σε φάσεις και εποχές μπορεί να γίνει με διάφορα κριτήρια, άλλες φορές αντικειμενικά, με βάση τα μεγάλα γεγονότα και τις μεταβολές που επέφεραν, και άλλες υποκειμενικά, με αναφορά σε πολιτικά συστήματα και εθνικές μεταβολές. Όταν τα κριτήρια είναι πολλά, ο διαχωρισμός γίνεται πολυδαίδαλος και η ανάλυση περίπλοκη. Για να αποφύγω τη μεγάλη κατάτμηση σε ιστορικές φάσεις, θα υιοθετήσω μια απλουστευτική ταξινόμηση σε δύο μεγάλες ενότητες, την προ-νεωτερική εποχή, από την αρχαιότητα έως τον 15ο αιώνα, και τη νεωτερική εποχή, από το 1500 μ.Χ. μέχρι σήμερα. Στις δύο αυτές περιόδους παρατηρούνται ριζικές αλλαγές σε δύο μείζονα κριτήρια οικονομικής οργάνωσης: πρώτον, σχετικά με την κλίμακα των δραστηριοτήτων παραγωγής-κατανάλωσης και, δεύτερον, σχετικά με το βαθμό ελευθερίας στην επιλογή των προϊόντων και την κινητικότητα των συντελεστών της παραγωγής. Ας δούμε μερικές συνέπειες των δύο αυτών κριτηρίων:

#### *(α) Κλίμακα οικονομικής δραστηριότητας*

Σε όλη την οικονομική ιστορία απαντάται η τοπική οργάνωση που βασίζεται στη μικρή μονάδα και οδηγεί στην τοπική ιδιο-παραγωγή και ιδιο-κατανάλωση. Η μορφή πρόσβασης στη μικρή μονάδα μπορεί να έχει τη μορφή της καθαρής ατομικής ιδιοκτησίας, της συμμετοχής σε κοινωνική ιδιοκτησία ή ακόμα και κληρονομικές μορφές δουλοπαροικίας. Ανεξάρτητα όμως από τη σχέση πρόσβασης, το μικρό μέγεθος δημιουργεί συνθήκες παραγωγής όπου απουσιάζουν ή εμποδίζονται οι οικονομίες κλίμακας, οι δυνατότητες δηλαδή να πολλαπλασιαστεί η παραγωγή από την επέκταση του μεγέθους καλλιέργειας. Αυτό με τη σειρά του οδηγεί στην παγίωση των παραδοσιακών μορφών παραγωγής, αφού το κόστος αλλαγής σε νέες τεχνολογίες είναι αποτρεπτικό για τους μικρούς παραγωγούς, είτε εξαιτίας της απαιτούμενης επένδυσης είτε για λόγους θεσμικής απαγόρευσης.

Δίπλα στη μικρή ιδιο-παραγωγή, εκδηλώνεται η τοπική αγορά για την ανταλλαγή του πλεονάσματος που απομένει μετά την ιδιο-κατανάλωση και τη φορολογία προς τον ηγεμόνα. Η κινητικότητα της εργασίας είναι μικρή ή ανύπαρκτη καθώς η εκμετάλλευση μεταβιβάζεται από γενιά σε γενιά.

Στο άλλο άκρο της κλίμακας βρίσκεται η μαζική παραγωγή προϊόντων και κατά συνέπεια η διαδικασία μαζικής διανομής τους. Σε αυτή την κατηγορία εκδηλώνονται και οι μεγάλες μεταβολές των τύπων οικονομικής οργάνωσης, όταν συμβαίνει μετατόπιση από τη μικρή στη μεγάλη κλίμακα παραγωγής/κατανάλωσης για την αξιοποίηση των οικονομιών κλίμακας, είτε με ειρηνικό είτε με βίαιο τρόπο. Παράδειγμα τέτοιο στην αρχαιότητα ήταν η εξαφάνιση των μικρών καλλιεργειών στην αρχαία Αίγυπτο με την ένταξή τους στο σύστημα κρατικής διαχείρισης του Φαραώ για να αξιοποιηθούν οι φυσικές οικονομίες κλίμακας που παρείχε ο Νείλος. Ανάλογη ήταν η συγχώνευση των μικρών αγροκτημάτων στα μεγάλα Λατιφούντια της ρωμαϊκής περιόδου, για να αξιοποιηθούν οι οικονομίες κλίμακας που παρείχαν οι μεγάλοι δρόμοι της εποχής. Η Βιομηχανική Επανάσταση του 18ου αιώνα βασίζεται στις οικονομίες κλίμακας της νέας τεχνολογίας που εκδη-



λώνονται με την εξάπλωση των μεγάλων εργοστασίων παραγωγής και την υπερκέραση των μικρών βιοτεχνικών μονάδων.

### *(β) Κλίμακα κινητικότητας και επιλογής*

Η αλλαγή κλίμακας συχνά συμπίπτει ή διευκολύνεται από τη μετατόπιση από μια μορφή ιδιοκτησίας και ελέγχου σε μια άλλη. Για το λόγο αυτόν, καθοριστικής σημασίας είναι η εξέταση της δυνατότητας επιλογής στο είδος και το βαθμό χρήσης των παραγωγικών συντελεστών, στον τρόπο με τον οποίο υλοποιείται η χρήση, στη διακίνηση του προϊόντος για τη διάθεσή του και στη δυνατότητα επιλογής του από τον τελικό καταναλωτή. Η κλίμακα εφαρμογής αυτού του κριτηρίου καθορίζει εάν οι κύριες οικονομικές δραστηριότητες παραγωγής, εργασίας και ανταλλαγής δεσμεύονται σε προκαθορισμένα πλαίσια ή προσδιορίζονται με βάση τις σχέσεις προσφοράς και ζήτησης που διαμορφώνονται σε κάθε περίπτωση.

Στην οικονομική ιστορία, η μετάβαση από έναν τύπο οργάνωσης σε έναν άλλο καθορίστηκε σε μεγάλο βαθμό από τις ραγδαίες μεταβολές στην *κλίμακα κινητικότητας των οικονομικών συντελεστών*. Για παράδειγμα, ο φεουδαρχικός τρόπος παραγωγής οργανώθηκε με βάση τον καταναγκασμό των χωρικών να παραμένουν και να καλλιεργούν τις εκτάσεις που είχαν ιδιοποιηθεί οι ηγεμόνες μετά την πτώση της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας. Όταν η εργασία έπαυσε να γίνεται με διαταγή του ιδιοκτήτη-φεουδάρχη, άρχισε να διαμορφώνεται ένα πιο ελεύθερο καθεστώς ατομικής διάθεσης της εργατικής δύναμης και αναζήτησης απασχόλησης. Προκλήθηκαν τόσο ριζικές αλλαγές στην προσφορά ανθρώπινου δυναμικού, που επιτάχυναν την οργάνωση της παραγωγής σε μεγάλη κλίμακα κατά τη Βιομηχανική Επανάσταση. Όταν οι περιορισμοί στους εμπόρους άρχισαν να χαλαρώνουν, άρχισε η διάδοση του εμπορίου και της μαζικής παραγωγής, που οδήγησαν στην πτώση της φεουδαρχίας.

Οι συνέπειες δεν είναι πάντα μονόδρομες. Αν η κατανάλωση φύγει από την κρατική μέριμνα διανομής και αφηθεί στην ατομική επιλογή, πολύ συχνά προκύπτουν νέες αγορές που οδηγούν σε πιο σύνθετες μορφές οικονομικής οργάνωσης. Μερικές φορές όμως οδηγούν και σε φαινόμενα μαζικής στέρησης για όσους δεν διαθέτουν τα ατομικά μέσα πρόσβασης στις νέες κλίμακες.

Η μετατόπιση ελέγχου μπορεί φυσικά να γίνει και προς την αντίστροφη κατεύθυνση κρατικοποίησης των μέσων παραγωγής και κρατικής διαχείρισης της διανομής. Ούτε και αυτές οι συνέπειες είναι μονόδρομες. Πολλές οικονομικές δραστηριότητες μεγάλης κλίμακας έγιναν εφικτές με την κρατικοποίηση των μέσων παραγωγής (όπως η χαλυβουργία στην ΕΣΣΔ) ή με τις δημόσιες επιχειρήσεις στη μεταπολεμική Ευρώπη (όπως οι τηλεπικοινωνίες και οι σιδηρόδρομοι). Άλλες φορές όμως η επιβληθείσα ιδιοκτησία αποδεικνύεται εμπόδιο, όπως για παράδειγμα η αποτυχία ανάπτυξης νέων τεχνολογιών επικοινωνίας από κρατικές επιχειρήσεις.

Με βάση αυτές τις δύο κλίμακες δραστηριότητας και δέσμευσης μπορεί – με όλες τις απλοποιήσεις – να ταξινομηθεί η διαδρομή της οικονομίας και των οικονομικών θεωριών σε δύο μεγάλες ιστορικές ενότητες:

*I. Η προ-νεωτερική περίοδος:*

*Μικρή κλίμακα παραγωγής – μεγάλη δέσμευση συντελεστών*

Από την αρχαιότητα έως τα τέλη του 15ου αιώνα, η οικονομική ζωή χαρακτηρίζεται από μεγάλο βαθμό δέσμευσης και ελέγχου των οικονομικών παραγόντων, με συνέπεια την περιορισμένη κινητικότητα των συντελεστών. Χαρακτηριστικότερο φαινόμενο της μακράς αυτής περιόδου είναι οι διάφορες μορφές δουλείας και δουλοπαροικίας ως κύρια μέθοδος κάλυψης των εργασιακών αναγκών της παραγωγής.

Ακόμα και όταν η εργασία δεν γινόταν υπό καθεστώς δουλείας, είχε τα δεσμευτικά χαρακτηριστικά της προσκόλλησης στη μικρή ιδιοκτησία (όπως οι αγρότες) ή στην επαγγελματική παράδοση (όπως οι συντεχνίες). Το εμπόριο ήταν πολύ περιορισμένο στη μεσαιωνική Δυτική Ευρώπη, είχε ακμάσει όμως στην αρχαία και τη ρωμαϊκή περίοδο, αλλά επίσης και στο Βυζάντιο, στο Ισλάμ και στις αυτοκρατορίες της Κίνας και της Ινδίας.

Η προ-νεωτερική περίοδος χαρακτηρίζεται επίσης από μικρή κλίμακα παραγωγής και ισχνή συσσώρευση κεφαλαίου, αν και, όπως είδαμε, υπήρχαν ορισμένες εξαιρέσεις μεγάλων αγροτικών εκμεταλλεύσεων, όπως και μεγάλων κρατικών έργων υποδομής για την υποβοήθηση της παραγωγής και διανομής.

Οι οικονομικές σκέψεις που κατά καιρούς αναπτύσσονται την προ-νεωτερική εποχή διαφέρουν ως προς την έκταση, τη δομή και τη χρήση τους από τις θεωρίες της νεωτερικής περιόδου, ακριβώς γιατί παρακινήθηκαν από πολύ διαφορετικές συνθήκες των οικονομικών παραγόντων και πολύ διαφορετικές κλίμακες δραστηριότητας. Τα πεδία που εξετάζουν στρέφονται γύρω από τη μικρή παραγωγή, το εμπόριο, τη φορολογία και διατυπώνονται κυρίως ως παραινήσεις προς τον ηγεμόνα προκειμένου να διασφαλίζει τη σταθερότητα της τροφοδοσίας, αλλά και τα δικά του συμφέροντα.

Γι' αυτό στις περισσότερες περιπτώσεις έχουν το χαρακτήρα «διδαχής» για το *πώς πρέπει να γίνονται* τα πράγματα και σπανίως το χαρακτήρα «καταγραφής» για το *πώς πράγματι συμβαίνουν*. Η σκέψη ακόμα και των μεγάλων στοχαστών της οικονομίας, όπως ο Αριστοτέλης στην αρχαία Αθήνα, ο Χαλδούν στο Ισλάμ ή ο Φαν Λι στην αρχαία Κίνα, εκπορεύεται από ευρύτερες φιλοσοφικές θεωρήσεις και επιδιώκει να διαμορφώσει κανόνες ατομικής συμπεριφοράς ή κρατικής μέριμνας και όχι να ερμηνεύσει ή να οργανώσει τα οικονομικά φαινόμενα σε μια γνωσεολογική δομή.

*II. Η νεωτερική περίοδος:*

*Μεγάλη κλίμακα παραγωγής – μικρότερη δέσμευση συντελεστών*

Σχηματικά η εποχή ξεκινά από το 1500 μ.Χ., όταν αλλάζουν σε σημαντικό βαθμό τόσο ο βαθμός της δέσμευσης όσο και η κλίμακα της δραστηριότητας. Η ραγδαία

ανάπτυξη του εμπορίου, η ελεύθερη μετακίνηση των χωρικών προς τις πόλεις, η συσσώρευση πλούτου και νέων μορφών παραγωγής, καθώς και η διεκδίκηση όλο και περισσότερων δικαιωμάτων και ελευθερίας έναντι των απολυταρχικών δομών της προηγούμενης περιόδου δημιουργούν νέα πρότυπα και δεδομένα στην οργάνωση της οικονομίας.

Οι νέες θεωρίες επιχειρούν να ερμηνεύσουν τις εξελίξεις και τις νέες δυνατότητες που προκύπτουν. Να απαντήσουν στο ερώτημα πού οδηγεί η δυναμική τους και αν η έκβαση των νέων πραγμάτων μπορεί να είναι περισσότερο ωφέλιμη για αυτό που αποκαλείται ως «γενικό καλό». Το μεγάλο ορόσημο της νέας περιόδου είναι η Βιομηχανική Επανάσταση, που γίνεται δύο αιώνες αργότερα και συμπίπτει με τη γέννηση της σύγχρονης οικονομικής σκέψης.

Σε μια εποχή που αποδεδεσμεύεται από ποικίλους περιορισμούς, είναι δύσκολο να υπάρξει ταύτιση για το πώς ορίζεται αυτό το «γενικό καλό» και στη νεωτερική περίοδο οι θεωρίες αντιστοιχίζονται πολύ πιο ευδιάκριτα σε κοινωνικές τάξεις τις οποίες είτε υπερασπίζονται είτε αντιμάχονται. Προκύπτει έτσι ένα άλλο χαρακτηριστικό των οικονομικών θεωριών: η αντιπαλότητα και η αντιπαράθεση σε βαθμό ασύγκριτα εντονότερο από τις διαφορές που υπήρχαν στις διδαχές και τις παλαιές της προηγούμενης περιόδου. Οι διαμάχες των οικονομικών θεωριών αποτελούν ευλογία και κατάρα για το νέο γνωστικό αντικείμενο. «Ευλογία» γιατί δημιουργούν αναζήτηση θεωριών μέσω των οποίων εξελίσσεται η οικονομική γνώση και βελτιώνεται η κατανόηση των οικονομικών φαινομένων. Αλλά και «κατάρα» γιατί ποτέ δεν θα υπάρξει ούτε μία καθολικά αποδεκτή θεωρία για την ερμηνεία της οικονομίας ούτε και μία αδιαμφισβήτητη πρόταση για τις επιλογές που ένα κοινωνικό σύνολο πρέπει να κάνει.

### *Οι τέσσερις μορφές οικονομικής σκέψης*

Σε όλες τις εποχές εμφανίζονται ερμηνείες και προτάσεις για τη φύση και την πορεία της οικονομικής δραστηριότητας. Διαφέρουν όμως πολύ στον τρόπο με τον οποίο θεμελιώνονται και συγκροτούνται, στην έκταση της απήχησης που έχουν στην κοινωνία, καθώς και στην πραγματική έκταση των συνεπειών που προκαλούν όταν εφαρμόζονται. Πότε έχουμε πράγματι να κάνουμε με μια *οικονομική θεωρία*;

Το να επινοήσει κάποιος στην αρχαιότητα τρόπους μέτρησης της απόδοσης των δούλων δεν συνιστά «θεωρία», ακόμα και αν οι τρόποι αυτοί βασίζονται σε εκτεταμένες δοκιμές και επαληθεύσεις. Το να συμβουλευεί κάποιος τους ηγεμόνες να αποθησαυρίζουν ράβδους χρυσού για να αποφύγουν τη φθορά των νομισμάτων είναι μεν μια οικονομική πρακτική που θα μπορούσε να θεωρηθεί πρόδρομος των σύγχρονων επιλογών χαρτοφυλακίου, χωρίς όμως να περιέχει ίχνος ερμηνείας ή προβλεπτικότητας των πραγμάτων και κατά συνέπεια δεν μπορεί να εκληφθεί ως οικονομική θεωρία. Για αυτόν το λόγο είναι καλύτερα να βλέπουμε την οικονομική σκέψη και την εξέλιξή της ως ένα φάσμα αντιλήψεων και στοχα-

σμών, άλλοτε βαθύ και εκτεταμένο, άλλοτε επιφανειακό και μεμονωμένο. Οι κατά καιρούς προσεγγίσεις και παρατηρήσεις οικονομικών φαινομένων μπορούν να ταξινομηθούν σε τέσσερις κατηγορίες ως εξής:

- α) *Οικονομικές συνταγές*: Περιλαμβάνουν μέτρα, νόμους, εντολές και αντιλήψεις που περιγράφουν ή προσδιορίζουν την οικονομική συμπεριφορά ατόμων και κοινωνιών. Στερούνται όμως ευρύτερης φιλοσοφικής και επιστημονικής θεμελίωσης και δεν φιλοδοξούν να ερμηνεύσουν την εξέλιξη των πραγμάτων.
- β) *Οικονομικές περιγραφές*: Περιλαμβάνουν σχόλια, σκέψεις και παρατηρήσεις, που κατά καιρούς διατυπώνονται από ιστορικούς, περιηγητές, διάφορους λογίους και ηγεμόνες, για τη σημασία και τη μορφή των οικονομικών φαινομένων. Όμως αυτά είτε γίνονται αποσπασματικά, είτε αποτελούν απλές καταγραφές πραγμάτων και δεν συγκροτούνται σε ενιαίο γνωστικό σύνολο, ούτε έχουν πρόθεση να διαμορφώσουν γενικευμένες συμπεριφορές στην κοινωνία.
- γ) *Οικονομικές διδαχές*: Είναι ένας συγκροτημένος συνδυασμός των δύο προηγούμενων κατηγοριών, με στόχο να επηρεάσει αποφάσεις και συμπεριφορές. Προκειμένου οι εκφραστές τους να πείσουν για την ορθότητα της προσέγγισης, επιχειρούν να τη θεμελιώσουν λογικά ή να δείξουν ότι είναι απόρροια άλλων εδραιωμένων αντιλήψεων (κυρίως φιλοσοφικών αρχών, θρησκευτικών δογμάτων ή μαθηματικών νόμων). Τέτοιο παράδειγμα ήταν οι οικονομικές διδαχές της μεσαιωνικής Εκκλησίας και του μαμαθανισμού για την απαγόρευση του τόκου στα δάνεια. Η διδαχή στηριζόταν σε ρήσεις των ιδρυτών των δύο θρησκειών, οι οποίοι απευθύνονταν σε κοινωνίες που υπέφεραν από το πρόβλημα του υπερτοκισμού και έτσι προσέλκυαν πιστούς στη διδασκαλία τους. Για κάθε ενδεχόμενο όμως, τα κείμενα των Γραφών συνδυάζονταν και με την απειλή της αιώνιας τιμωρίας σε όλους όσους δεν τα εφάρμοζαν και έτσι η απαγόρευση του τοκισμού έπαιρνε τη μορφή μιας θρησκευτικής διδαχής, πράγμα που έκανε περιττή (και ιδιαιτέρως επικίνδυνη) την αμφισβήτησή της.

Μια άλλη διαδεδομένη μορφή διδαχών είναι τα έργα της λεγόμενης «παραინετικής φιλοσοφίας», τα οποία συνέγραψαν διάφοροι στοχαστές, είτε αυτοκλήτως είτε ως εντεταλμένοι, παρέχοντας ένα σύνολο ιδεών και συμβουλών για το πώς πρέπει να κυβερνά ο εκάστοτε ηγεμόνας. Το πιο διάσημο παράδειγμα στην πολιτική ιστορία είναι *Ο Ηγεμών* του Μακιαβέλι, υπάρχουν όμως πολλά ανάλογα κείμενα και στα οικονομικά. Το *Αρθασάστρα*, που γράφτηκε το 350 π.Χ. στην Ινδία, τα κείμενα του Φαν Λι στην Κίνα, οι *Εξομολογήσεις* του Θωμά Ακινάτη ή η πραγματεία του Ωρέσμη για το χρήμα εμπίπτουν σε αυτή την κατηγορία. Και στις νεότερες εποχές, όμως, τα πρώτα βιβλία του Κέυνς (όπως τα *Essays in Persuasion* για τις

συνέπειες του πολέμου και τον Κανόνα Χρυσού) αποτελούν περισσότερο μια δέσμη διεισδυτικών συμβουλών προς τις κυβερνήσεις παρά μια αναλυτική θεωρητική προσέγγιση.

- δ) *Οικονομικές θεωρίες*: Είναι οι πιο ολοκληρωμένες προσεγγίσεις στα οικονομικά ζητήματα, στις οποίες καταβάλλεται προσπάθεια οι αρχές τους να θεμελιωθούν επιστημονικά, τα συμπεράσματά τους να ελεγχθούν εμπειρικά και μετά να χρησιμοποιηθούν για να ερμηνεύσουν τα γεγονότα, αλλά και να επηρεάσουν τις εξελίξεις. Αργότερα θα περιγράψουμε πιο συστηματικά τις ιδιότητες που πρέπει να έχει και τα κριτήρια με τα οποία αξιολογείται μια οικονομική θεωρία.

Σχετικά όμως με τις προηγούμενες κατηγορίες των συνταγών, περιγραφών και διδαχών, ένας απλός τρόπος να εντοπίζει ο αναγνώστης αν μια οικονομική πρόταση αξίζει να ιδωθεί ως «οικονομική θεωρία» σε μια ιστορική περίοδο είναι αν καλύπτει το κριτήριο των 3Π: *πλήθη*, *πλούτη* και *πιστοί*.

Τα *πλήθη* είναι καθοριστικής σημασίας για την κοινωνική απήχηση των οικονομικών θεωριών και την έκταση των συνεπειών που έχει η τυχόν εφαρμογή τους.

Τα *πλούτη* είναι καθοριστικό κριτήριο για μια οικονομική θεωρία που καταπιάνεται με τη δημιουργία και συσσώρευση αγαθών και κεφαλαίου (ανθρώπινου, γνωστικού και φυσικού), την κατανομή τους και την αναδιανομή τους.

Οι *πιστοί* είναι το τρίτο απαραίτητο συστατικό για να ξεφύγει μια διατύπωση από το μικρόκοσμο του στοχαστή και να απλωθεί στο πεδίο των κοινωνικών ιδεών. Οι οπαδοί που θα την ακολουθήσουν, οι συνεχιστές που θα τη διευρύνουν, αλλά και οι πολέμιοι που θα θελήσουν να την καταρρίψουν κάνουν μια θεωρία να αποκτήσει σημασία είτε για την κατανόηση της συμπεριφοράς και των πεπραγμένων της κάθε κοινωνίας είτε για την αποτυχία της να τα ερμηνεύσει.